

Μνήμων

Τόμ. 11 (1987)

Ο ΕΛΕΥΘΕΡΙΟΣ ΒΕΝΙΖΕΛΟΣ ΚΑΙ Ο ΑΣΤΙΚΟΣ ΕΚΣΥΓΧΡΟΝΙΣΜΟΣ

ΠΡΟΚΟΠΗΣ ΠΑΠΑΣΤΡΑΤΗΣ

doi: [10.12681/mnimon.626](https://doi.org/10.12681/mnimon.626)

Βιβλιογραφική αναφορά:

ΠΑΠΑΣΤΡΑΤΗΣ Π. (1987). Ο ΕΛΕΥΘΕΡΙΟΣ ΒΕΝΙΖΕΛΟΣ ΚΑΙ Ο ΑΣΤΙΚΟΣ ΕΚΣΥΓΧΡΟΝΙΣΜΟΣ. *Μνήμων*, 11, 388-393. <https://doi.org/10.12681/mnimon.626>

wendet sich an die griechische Kulturpolitik, daß die hervorragende Wissenschaftstradition, die mit Namen wie A. Mavrophrydis, K. Sathas, S. Lambros, P. Kalonaros, N. Veis, M. Manussakas, L. Politis, E. Kriaras, S. Alexiou und N. Panajotakis verbunden ist, daß diese Wissenschaftstradition in der Strukturplanung der griechischen Universitäten und Forschungsinstitutionen den ihr gebührenden herausragenden Platz behält bzw. bekommt und entsprechend gefördert wird.

Der zweite Wunsch muß bescheiden ausfallen und betrifft die Wissenschaftstradition dieses Fachgebiets in Deutschland. Das Symposium *Neograeca Medii Aevi*, das von der Deutschen Forschungsgemeinschaft unterstützt wurde, könnte ein Zeichen sein, daß auch hierzulande man sich dieser spezifischen Tradition bewußt ist, sie zu fördern willens und die glänzende Vergangenheit als Verpflichtung für die Zukunft betrachtet. Die jetzt begonnene internationale wissenschaftliche Zusammenarbeit wäre so ein guter Anfang gewesen.

Köln, März 1986

HANS EIDENEIER

Ο ΕΛΕΥΘΕΡΙΟΣ ΒΕΝΙΖΕΛΟΣ ΚΑΙ Ο ΑΣΤΙΚΟΣ ΕΚΣΥΓΧΡΟΝΙΣΜΟΣ

Συνέδριο που ὀργάνωσε τὸ Πανεπιστήμιο Κρήτης,
Ρέθυμνο 22-26 Σεπτεμβρίου 1986

Πενήντα χρόνια μετά τὸ θάνατο τοῦ Βενιζέλου, μιὰ ψυχραϊμὴ ἐξέταση τῆς βιβλιογραφίας δείχνει ὅτι εἶναι ἐλάχιστες οἱ μελέτες ποὺ ἀσχολοῦνται μὲ τὴν κριτικὴ ἐκτίμηση τοῦ ἔργου του καὶ τῶν προβλημάτων τῆς ἐποχῆς του. Μὲ μόνη ἐξαίρεση τίς μελέτες γιὰ τὴν ἐξωτερικὴ πολιτικὴ τῆς βενιζελικῆς περιόδου—στὴν πρώτη τους μορφή διδακτορικὲς διατριβὲς σὲ ξένα πανεπιστήμια—ἡ βιβλιογραφία παρέμεινε στὸ ἐπίπεδο τῆς ἀγιογραφίας - πολεμικῆς ἢ, στὴν καλὺτερη περίπτωσι, τῆς προσωπικῆς μαρτυρίας, ἐπιμένοντας στὴ στεῖρα ἀντιπαράθεσι βενιζελικῶν - βασιλικῶν καὶ ἀγνοώντας τὴν πολὺπλευρὴ προσπάθεια ἀστικοῦ ἐκσυγχρονισμοῦ ποὺ ἐπιδιώκει μερίδα τῆς ἀστικῆς τάξης ὑπὸ τὴν ἡγεσίᾳ τοῦ Βενιζέλου. Εἶναι ἐνδεικτικὸ ὅτι εἶναι ἐλάχιστες οἱ συνθετικὲς μελέτες ποὺ ἀναφέρονται στὸ μεσοπόλεμο, περίοδο ἀναπόσπαστα συνδεδεμένη μὲ τὸ φαινόμενο τοῦ Βενιζελισμοῦ. Ὁ κύριος λόγος γιὰ τὴν καθυστέρηση αὐτὴ πρέπει νὰ ἀποδοθεῖ στὸν ἄμεσο ἀντίκτυπο ποὺ εἶχαν οἱ πολιτικὲς ἐξελίξεις μετὰ τὸ Β' παγκόσμιον πόλεμο στὸ ὡρο τῆς παιδείας γενικότερα καὶ τῶν κοινωνικῶν ἐπιστημῶν εἰδικότερα. Ἀπὸ ἐκεῖ πηγάζει καὶ

ἡ ἀπρόθυμη ἂν ὄχι ἀρνητική στάση τοῦ Πανεπιστημίου στοῦ θέματος τῆς ἔρευνας, γεγονός πού ἔπαιξε τὸν κύριο ρόλο στὴ μὴ θεσμοθέτησή της.

Χωρὶς νὰ ἔχει τὴν ἰδεολογικὴ φόρτιση τῆς ἐμφύλιας σύγκρουσης τῆς δεκαετίας τοῦ 1940 - 1950 ἡ περίοδος τοῦ Βενιζέλου δὲν ὑστερεῖ σὲ πολιτικὴ ὀξύτητα καὶ ἀντιπαράθεση. Μέσα στοῦ ἔντονο μετεμφυλιακοῦ κλίμα κάθε ἀναφορὰ στὴ βενιζελικὴ περίοδο ἀνάγει αὐτόματα στὴν ἀμφισβήτηση τοῦ θεσμοῦ τῆς μοναρχίας μέσα στὰ πλαίσια εἴτε τοῦ Ἑθνικοῦ Διχασμοῦ εἴτε τῆς ἐκρυθμῆς μεταπολεμικῆς κατάστασης, ὅταν ἡ ἐπαναφορὰ αὐτοῦ τοῦ ἀμφισβητούμενου θεσμοῦ ἀποφασίζεται καὶ πραγματοποιεῖται, ἐπειδὴ ἀκριβῶς ἡ ἐμφύλια σύγκρουση βρίσκεται οὐσιαστικὰ σὲ ἐξέλιξη. Μὲ αὐτὰ τὰ δεδομένα ἡ βενιζελικὴ περίοδος ἀλλὰ καὶ ὁλόκληρη ἡ μετέπειτα ἑλληνικὴ ἱστορία ἐξοστρακίζεται ἀπὸ τὰ σχολικὰ ἐγχειρίδια καὶ τὰ πανεπιστημιακὰ συγγράμματα. Ἡ σαφὴς αὐτὴ ὑπισθοδρόμηση στοῦ χώρου τῆς παιδείας (σὲ ἀντίθεση μὲ τὶς ἀλλαγές πού ἐπιβλήθηκαν ἀπὸ τὶς κυβερνήσεις τῶν φιλελευθέρων στοῦ μεσοπόλεμου) εἶναι συνέπεια τῆς σκλήρυνσης πού ἀναπόφευκτα ἐπιβάλλεται καὶ στοῦ ἰδεολογικοῦ ἐπίπεδο μέσα στοῦ γενικότερο πλαίσιο μιᾶς μεθοδευμένης «ἄμυνας» μπροστὰ στὸν ὑποτιθέμενο κίνδυνο ἀπὸ ἓναν ἡττημένο ταξικὸ ἐχθρό.

Εἶναι αὐτονόητο ὅτι δὲν εἶναι δυνατὸ νὰ ἀναπτυχθεῖ ἔρευνα γιὰ ἐποχές καὶ θέματα πού δὲν περιλαμβάνονται στὴ διδακτέα ὕλη στὰ Πανεπιστήμια, ἰδιαίτερα μάλιστα ὅταν στοῦ γενικότερο χώρου τῆς ἀστικῆς φιλελεύθερης διανοήσεως τὴν περίοδο ἐκείνη ἐπικρατεῖ ἓνα διάχυτο κλίμα παροπλισμοῦ καὶ αὐτολογοκρισίας. Κάτω ἀπὸ τέτοιες συνθῆκες ἡ ἔρευνα στὶς πρῶτες μεταπολεμικὲς δεκαετίες μετατοπίζεται πρὸς τὸ 18ο καὶ 19ο αἰῶνα· στὴν ἐπιλογή αὐτὴ συνηγορεῖ καὶ τὸ εὐλογο ἐνδιαφέρον γιὰ τὶς συνθῆκες συγκρότησης τοῦ ἑλληνικοῦ κράτους. Ἀλλὰ καὶ γι' αὐτὴ τὴν περίοδο οἱ κατάλληλες συνθῆκες γιὰ τὴν κατάρτιση ἑνὸς συγκροτημένου προγράμματος δημιουργοῦνται μόλις στὶς ἀρχές τῆς δεκαετίας τοῦ 1960, σὲ περιορισμένη ὅμως κλίμακα καὶ μακριὰ ἀπὸ τὸν πανεπιστημιακὸν χῶρο.

Ἡ ἐπίδραση τῆς δικτατορίας ἔχει καταλυτικὲς ἐπιπτώσεις καὶ στοῦ χώρου τῆς ἔρευνας τῶν κοινωνικῶν ἐπιστημῶν. Οἱ σχετικὲς διεργασίες πού ἤδη διαφαίνονται στὴ διάρκεια της, ἀρχίζουν νὰ σχηματοποιοῦνται μετὰ τὴν πτώση της· ἡ ἱστοριογραφία γιὰ τὸν 19ο αἰῶνα γοητευμένη ἀπὸ ἐδραιωμένες στὴν Εὐρώπη ἀλλὰ πρωτοεμφανιζόμενες στὴν Ἑλλάδα ἱστορικὲς σχολές, ἐπιδιώκει τὴν ἐφαρμογὴ τῶν διδαγμάτων τους μὲ τὴ χαρακτηριστικὴ ὁρμὴ τοῦ νεοφωτιστοῦ. Ταυτόχρονα ὅμως ἡ ἐμπειρία τῆς δικτατορίας ὁδηγεῖ ἀναπόφευκτα ἀλλὰ ὅπωςδήποτε καθυστερημένα, στὴν «ἀνακάλυψη» τῆς πρόσφατης ἱστορίας τοῦ 20οῦ αἰῶνα, τὴ μελέτη τῆς ὁποίας, σὲ ὅλες τὶς παραμέτρους της, ὄχι μόνον ἐπιτρέπουν ἀλλὰ καὶ ἐπιβάλλουν πλέον ἐπιτακτικὰ οἱ νέες συνθῆκες πολιτικῆς αὐτογνωσίας.

Στόχος τοῦ Συνεδρίου, πού παρουσιάζουμε ἐδῶ, ἦταν ἡ ἐξέταση τῆς προσπάθειας ἐπιβολῆς στήν ἑλληνική κοινωνία τῶν χαρακτηριστικῶν γνωρισμάτων ἐνός σύγχρονου ἀστικοῦ κράτους καί ἡ σφαιρική προσέγγιση καί διασύνδεση τῶν βασικῶν ἐνοτήτων στίς ὁποῖες διακρίνεται ὁ ἐκσυγχρονισμός αὐτός· πολιτική καί πολίτευμα, ἐξωτερική πολιτική, οἰκονομία, ἐργατικό ζήτημα, ἀρχιτεκτονική καί πολεοδομία, τέχνη, διανόηση, γυναικεῖο ζήτημα, ἐκπαίδευση.

Στήν ἐνότητα γιά τήν πολιτική καί τὸ πολίτευμα ὁμιλητές ἦταν οἱ Θ. Διαμαντόπουλος, Γ. Ἀνδρέου, Π. Πετρίδης, Δ. Κωνσταντάρ, Γ. Ἀναστασιάδης, Ν. Ἀλιβιζάτος· ἡ περισσότερο ἐμπεριστατωμένη εἰσήγηση ἦταν τοῦ Ν. Ἀλιβιζάτου μέ θέμα «Ὁ Ἐ. Βενιζέλος καί τὸ ζήτημα τοῦ συνταγματικοῦ ἐκσυγχρονισμοῦ τῆς χώρας».

Τὸ γενικὸ πλαίσιο τῆς ἐνότητας γιά τὴν οἰκονομία τὸ ἔθεσε ἡ ἐξέταση τῶν συνθηκῶν ἐπέκτασης τοῦ κρατικοῦ παρεμβατισμοῦ στήν Ἑλλάδα τὴν περίοδο τοῦ Μεσοπολέμου (Σ. Καραγιάννη) σὲ συνδυασμὸ μέ τὴν ἀνάλυση τῶν ἀποτελεσμάτων τῆς διεθνοῦς οἰκονομικῆς κρίσης τοῦ 1929 - 1932 στήν ἑλληνική οἰκονομία, ὅπου τονίστηκε ὅτι στὴ διαδικασία ἀνάκαμψης ἀπὸ τὴν κρίση αὐτὴ ἐπιδρᾷ ἀρνητικὰ καί ἡ ἔλλειψη σαφοῦς δημοσιονομικῆς πολιτικῆς (Μ. Mazower). Εἰδικότερα διερευνήθηκε ὁ ἀνασταλτικὸς ρόλος τῶν Τραπεζῶν στὴ διαδικασία τῆς ἐκβιομηχάνισης, οἱ ὁποῖες δὲν λειτουργοῦν ὡς φορεῖς χρηματοδότησης τῆς βιομηχανίας μέ ἀποτέλεσμα νὰ μὴ στηριχθοῦν καί ἀναπτύχθωσαν βιομηχανίες πού θὰ μπορούσαν νὰ παράγουν προϊόντα, πού τελικὰ εἰσάγονται μέ τίς συμφωνίες Clearing στίς ὁποῖες ἀναγκάζονται νὰ στραφοῦν οἱ ἑλληνικὲς κυβερνήσεις (Μ. Δρίτσα). Ἀνασταλτικὸ ρόλο στήν οἰκονομικὴ ἀνάπτυξη τῆς Ἑλλάδας στὸ μεσοπόλεμο διαδραματίζει καί ἡ ἀγροτικὴ μεταρρύθμιση ἐξ αἰτίας τῆς συσσωρευτικῆς ἐπίδρασης σειρᾶς παραγόντων πού προκύπτουν ἀπὸ τὴν ἐφαρμογὴ τῆς (Κ. Κωστής). Ἐνα ἄλλο εἰδικότερο θέμα τῆς ἀγροτικῆς μεταρρύθμισης, ἡ ἀκριβέστερα τῆς ἀπουσίας τῆς, εἶναι τὸ Κωπαιδικὸ ζήτημα καί συγκεκριμένα ἡ ἐξέταση τῆς ἄνισης σχέσης τῶν καλλιεργητῶν τῆς περιοχῆς πρὸς τὴν ἀγγλικὴ ἑταιρεία, στήν ὁποία παραχωρήθηκε ἡ ἐκμετάλλευσή της καί ἡ στάση τῶν διαδοχικῶν κυβερνήσεων στὸ θέμα αὐτὸ (Ν. Μέλιος - Α. Παπαδόπουλος).

Μέσα στὸ πλαίσιο θεσμικοῦ ἐκσυγχρονισμοῦ πού ἀρχίζουν νὰ ἐφαρμόζουν οἱ κυβερνήσεις τῶν Φιλελευθέρων εἰσάγονται προωθημένα, γιά τὴν ἐποχὴ ἐκείνη, μέτρα σὲ βασικοὺς τομεῖς τῆς ἐργατικῆς νομοθεσίας χωρὶς ὅμως νὰ ἐξασφαλίζεται πάντοτε καί ἡ ἐξουδετέρωση τῶν ἀντιφάσεων πού ταυτόχρονα δημιουργοῦνται. Αὐτὸ συμβαίνει τόσο στήν περίπτωση τῆς προστατευτικῆς νομοθεσίας τοῦ 1912 σχετικὰ μέ τὴν παιδικὴ ἐργασία (Γ. Ληξουριώτης), ὅσο καί στὸ νόμο γιά τὰ ἐπαγγελματικὰ σωματεῖα τοῦ 1914 (Σ. Μουδόπουλος). Ἡ Ἑλλάδα παράλληλα εἶναι ἡ πρώτη χώρα πού ὑπογράφει τίς συμ-

βάσεις της Washington το 1919 που έχουν καταρτιστεί υπό την αήγίδα του Διεθνούς Γραφείου Έργασίας. Οι λόγοι έσωτερικής πολιτικής που ώθουν το Βενιζέλο στην απόφαση αυτή πρέπει να αναζητηθούν στην έπιθυμία του να ένισχύσει τις ρεφορμιστικές τάσεις του έργατικού κινήματος ώστε να στραφεί προς το Κόμμα των Φιλελευθέρων (Α. Λιάκος). Στην ένότητα για το έργατικό ζήτημα εξετάστηκε και το σοσιαλιστικό κίνημα της δεκαετίας 1910 - 1920 (Ο. Σελέκου), καθώς επίσης και τα πρώτα στάδια του συνδικαλισμού στο έλληνικό θέατρο με άποκορύφωμα τη μαχητική άπεργία των ήθοποιών του 1919, ή οποία πλήρως ένταχμένη στο πνεύμα της εποχής, τυπικά διαρκεί μέχρι σήμερα έφ' όσον δεν κηρύχθηκε ποτέ ή λήξη της (Θ. Χατζηπανταζής).

Κοινή διαπίστωση και στις τρεις είσηγήσεις για την έλληνική έξωτερική πολιτική την περίοδο αυτή, ό σημαντικός ρόλος που παίζει σειρά οίκονομικών παραγόντων στη διαμόρφωσή της. Τα πολεμικά δάνεια της περιόδου 1917 - 1919 χρησιμοποιούνται ως άποτελεσματικό μέσο πίεσης από την Άγγλία και τη Γαλλία για να αύξηθει ή έξωτερική οίκονομική και πολιτική εξάρτηση της Έλλάδας (Ν. Παντελάκης). Σύναψη έξωτερικών δανείων σε συνδυασμό με την εξεύρεση διπλωματικών έρεισμάτων είναι οι βασικές επιδιώξεις της έλληνικής έξωτερικής πολιτικής μετά τη συνθήκη της Λωζάνης. Έπειδή όμως οι μηχανισμοί της άποδεικνύονται άνεπαρκείς για να βγει ή Έλλάδα από την άπομόνωση που έχει περιέλθει μετά τη μικρασιατική καταστροφή, άναλαμβάνει ό Βενιζέλος, κατά τη διάρκεια της αυτοεξορίας του, να κατευθύνει την έλληνική διπλωματία (Α. Λούβη). Έκφραση έναλλακτικής μορφής έξωτερικής πολιτικής από αυτούς τους μηχανισμούς της παραδοσιακής διπλωματίας άποτελεί ή προσπάθεια για τη Βαλκανική Ένότητα στις άρχές της δεκαετίας του 1930. Παρ' όλα αυτά όμως κυριαρχείται από τη νοοτροπία της Μεγάλης Ίδέας και άμεσα επηρεασμένη από τη διεθνή οίκονομική κρίση του 1929, δίνει άναγκαστικά πλέον έμφαση στην οίκονομική διείσδυση και έπικράτηση (Π. Παπαστράτης).

Χαρακτηριστικό δείγμα της εύρύτητας του άστικού έκσυγχρονισμού είναι ή υιοθέτηση των συγχρόνων πολεοδομικών άντιλήψεων από τις κυβερνήσεις των φιλελευθέρων. Το κράτος προσβλέπει και προστρέχει προς τη μοντέρνα πολεοδομία, που διατυπώνεται στην Εύρώπη και στην Άμερική, επηρεασμένο και από τον κοινωνικό χαρακτήρα της και την προτεραιότητα που δίνει στην κοινή ωφέλεια (Α. Γερόλυμπου - Ν. Παπαμίχος). Η ριζική άναθεώρηση της ύφιστάμενης πολεοδομικής πολιτικής συνεπικουρείται και από την εύνοική πολιτική συγκυρία με την άπόκτηση των νέων έδαφών και με την καταστροφική πυρκαϊά της Θεσσαλονίκης το 1917, παρουσιάζεται ή δυνατότητα πλήρους έφαρμογής των θεωριών αυτών με τη συνεργασία ξένων ειδικών με τα άρμόδια είδικά τεχνικά συμβούλια που συγκροτούνται (Κ.

Καυκούλα - Β. Χαστάογλου). Οί πρωτοβουλίες αυτές και τὰ αποτελέσματά τους, οί νέες πολεοδομικές ρυθμίσεις που μεταβάλλουν ριζικά τὴ μορφή τῆς νεοελληνικῆς πόλης (ὅπως ἡ εἰσαγωγή τῆς ὀριζόντιας ιδιοκτησίας) ἦταν τὸ ἀντικείμενο πολὺπλευρης παρουσίας σὲ συνδυασμὸ καὶ μὲ ἀναφορὲς σὲ συγκεκριμένα παραδείγματα, ὅπως ἡ περίπτωση τῆς Θεσσαλονίκης (Α. Γερόλυμπου).

Ὁ ἰδεολογικὸς μηχανισμὸς τῆς ἐθνικῆς ἐπέκτασης ἐκτρέφει παράλληλα μὲ ἄλλους τομεῖς καὶ τὴν τέχνη καὶ τὸ θέατρο μέσω τῶν πατριωτικῶν δραμάτων. Ἡ ἀπήχηση αὐτῶν τῶν ἔργων θορυβεῖ ὥστόσο τοὺς διανοομένους στὶς ἀρχὲς τοῦ 20οῦ αἰῶνα πού πιστεύουν ὅτι εἶναι ὥρα νὰ ἀπομακρυνθεῖ ἡ Μεγάλῃ Ἰδέα ἀπὸ ἀλυσιτελεῖς ρομαντισμοὺς καὶ νὰ ἀποκτήσει ρεαλιστικὲς διαστάσεις (Ε.- Α. Δελβερούδη). Στὸν κύκλο αὐτῶν τῶν διανοομένων πού ἐκφράζουν μὲ διαφορετικὸ τρόπο τὴ Μεγάλῃ Ἰδέα ἀνήκει καὶ ὁ Καλομοίρης. Τὸ «Δακτυλίδι τῆς Μάνας» ὑπονοεῖ ἀκριβῶς αὐτό, προτείνοντας τὴ διάσωση τοῦ ἑλληνισμοῦ μέσα ἀπὸ τὴ μεταλλαγή (Ο. Φράγκου - Ψυχopaίδη).

Ἡ στάση τῶν διανοομένων ἀπέναντι στὴν προσπάθεια τοῦ Βενιζέλου γιὰ ἀστικὸ ἐκσυγχρονισμὸ ἦταν τὸ ἀντικείμενο πέντε εἰσηγήσεων πού διερευνῆσαν τὸ θέμα εἴτε σφαιρικά, καλύπτοντας εὐρύτερους τομεῖς, εἴτε μέσα ἀπὸ μιὰ λεπτομερέστερη προσέγγιση τῶν ἀπόψεων συγκεκριμένων προσωποκοτήτων ἢ ἀκόμα καὶ μικρῶν ομάδων ἐπιστημόνων - σοσιαλιστῶν διανοομένων, ὅπως ἐκείνη τῆς Ἀλεξάνδρειας (Ρ. Σταυρίδου - Πατρικίου). Στὴν πρώτη κατηγορία ἀνήκει ἡ εἰσήγηση γιὰ τὶς ἀπαρχὲς τῆς κοινωνιολογικῆς σκέψης στὴν Ἑλλάδα, τὴν ἀναζήτηση τῶν πηγῶν ἐπιρροῆς της, τὴ διερεύνηση τῆς ἰδεολογικῆς της ταυτότητας (Α. Κύρτσος), καθὼς καὶ ἡ ἐξέταση τῆς κυρίαρχης δικαιοπολιτικῆς ἰδεολογίας στὴν περίοδο τοῦ μεσοπολέμου (Κ. Σταμάτης). Στὴν ἐδραίωση τοῦ ἀστικοῦ ἐκσυγχρονισμοῦ συμβάλλουν σημαντικὰ καὶ οἱ καινοτόμες ἀπόψεις τοῦ Σβώλου καὶ Κυριακόπουλου πού ἐπιβάλλουν τὴν ἀνατροπὴ τῶν προηγούμενων θεωριῶν περὶ Κράτους (Γ. Πάσχος). Ἀπὸ τὴ σκοπιά τοῦ διανοομένου ἐξετάζονται καὶ οἱ ἀπόψεις τοῦ Παπαναστασίου γιὰ τὴν ἑλληνικὴ κοινωνία καὶ οἰκονομία πού, σύμφωνα μὲ πρόσφατη ἔρευνα, εἶναι στενὰ συνδεδεμένες μὲ τὸ πρόγραμμα τοῦ κρατικοῦ σοσιαλισμοῦ τὸ ὁποῖο διατυπώνεται στὴ Γερμανία στὶς ἀρχὲς τοῦ 20οῦ αἰῶνα. Τὸ πρόγραμμα αὐτὸ ἀποτελεῖ ἓνα ἀπὸ τὰ πιὸ σημαντικὰ ρεύματα τῆς οἰκονομικῆς σκέψης στὴν Ἑλλάδα τοῦ μεσοπολέμου (Μ. Χαλιδόπουλος).

Ἡ χρονικὴ παράθεση τῶν ἐξελίξεων τοῦ γυναικείου ζητήματος μέσα στὸν περιρρέοντα κοινωνικὸ καὶ πολιτικὸ περίγυρο (Ζ. Χρονάκη) πρόσφερε τὸ πλαίσιο γιὰ τὴν ἐξέταση εἰδικότερων θεμάτων, ὅπως ἡ ἐκπαίδευση τῶν κοριτσιῶν στὰ πλαίσια τῆς ἐκπαιδευτικῆς μεταρρύθμισης τοῦ Ε. Βενιζέλου (Σ. Ζιώγου - Καραστεργίου). Στὸ θέμα τῆς ἐργασίας τῶν γυναικῶν στὸ με-

σοπόλεμο τὰ διαθέσιμα στοιχεῖα ὑποδεικνύουν ὅτι ἡ μισθωτὴ ἐργασία τους προσδιορίστηκε χρονικὰ ἀπὸ πλέγμα συνθηκῶν ποὺ ξεπερνᾷ τὶς σχέσεις κεφαλαίου - ἐργασίας (Ε. Ἀβδελά). Ἐξετάστηκε ἐπίσης καὶ ἡ διαμόρφωση τῶν πολιτικῶν τάσεων τοῦ γυναικείου κινήματος στὸ μεσοπόλεμο (φεμινίστριες, κομμουνίστριες, σοσιαλίστριες) καὶ οἱ δυσκολίες ἀποκατάστασης διαλόγου μεταξὺ τους σὲ συνδυασμὸ μὲ τὰ προβλήματα ἰδεολογίας καὶ ἀπήχησης ποὺ ἀντιμετωπίζουν (Α. Ψαρᾶ).

Περνώντας σὲ μιὰ γενικότερη θεώρηση τῶν προβλημάτων τοῦ μεσοπολέμου προτάθηκε μιὰ διαφορετικὴ προσέγγισή τους μέσω τῆς ἀντιπολίτευσης ποὺ ἀντιτάσσουν στὴν κυβέρνηση τοῦ Βενιζέλου τοῦ 1928 - 1932 πολλὰ παλαιὰ στελέχη τοῦ κόμματος τῶν φιλελευθέρων. Τὸ φαινόμενο αὐτὸ ἀνάγεται ἀπὸ τὸ ἐπίπεδο τοῦ προσωπικοῦ ἐπεισοδίου σ' ἐκεῖνο τῆς γενικῆς τάσης τοῦ ἑλληνικοῦ ἀστισμοῦ γιὰ μιὰ ἔλλογη σύνθεση τῶν παλαιῶν πολιτικῶν στρατοπέδων τῶν βενιζελικῶν καὶ τῶν ἀντιβενιζελικῶν. Ὑποστηρίζεται ὅτι οἱ τότε ὑπάρχουσες κοινωνικὲς καὶ οἰκονομικὲς δομὲς καὶ ἰδιαίτερα τὸ βάρος τοῦ μικροαστισμοῦ ἀπέκλεισαν τὴ δυνατότητα πραγματοποίησης αὐτῆς τῆς σύνθεσης στὰ πλαίσια ἐνὸς δημοκρατικοῦ καθεστώτος. Ἡ ἐπιβολὴ τῆς δικτατορίας ἐρμηνεύεται περισσότερο ὥς τὸ προῖον ἐνδοαστικῶν ἀντιθέσεων καὶ ὄχι ἀποτέλεσμα τῆς ριζικῆς ἀμφισβήτησης τοῦ ἀστισμοῦ ἀπὸ τὸ ἐργατικὸ κίνημα (Χ. Χατζηϊωσήφ). Κατὰ τὴ σύνθεση τῶν ἐπὶ μέρους σημείων ἐπισημάνθηκε ὅτι τὸ φαινόμενο τοῦ Βενιζελισμοῦ πρέπει νὰ ἰδωθεῖ συγκριτικὰ μὲ τὴν ἐμπειρία ἄλλων χώρων. Ὁ Βενιζελισμὸς ἀντιπροσωπεύει ὥς κίνημα τὴν πρὶ φιλόδοξη, δυναμικὴ καὶ σφαιρικὴ προσπάθεια ἀστικοῦ ἐκσυγχρονισμοῦ ποὺ σηματοδότηκε ἀπὸ ἀντιφάσεις καὶ φθάνοντας πολὺ κοντὰ στὴν ἐπιτυχία, κατέρρευσε γιὰ λόγους συγκυριακοὺς καὶ δομικοὺς. Ὁ Βενιζελισμὸς ἀποτελεῖ μοναδικὸ συνδυασμὸ ἐθνικισμοῦ καὶ ἀστικοῦ ἐκσυγχρονισμοῦ σὲ διαλεκτικὴ σχέση ποὺ ἡ ἐπίδραση τῶν γεγονότων τοῦ 1922 τοῦ δίνει ἄλλη μορφή (Γ. Μαυροκορδαῆτος).

ΠΡΟΚΟΠΗΣ ΠΑΠΑΣΤΡΑΤΗΣ